

MYŚL PROGRAMOWA POLSKIEJ PARTII SOCJALISTYCZNEJ W OKRESIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ DYKTATURY (1945 - 1948)

Polska Partia Socjalistyczna stała się u schyłku II wojny światowej ugrupowaniem bardzo zróżnicowanym. Było to zauważalne zwłaszcza po utworzeniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, kiedy do legalnej PPS zaczęli przechodzić działacze podziemia socjalistycznego skupieni przedtem wokół PPS WRN. Uwidoczniły się wówczas w PPS nurty tradycyjnie w niej obecne. Głównym kryterium według którego przebiegały wewnętrzne podziały wśród polskich socjalistów stał się jednak stosunek do komunistów i ich dążeń. Nurt zdecydowanie antykomunistyczny, przeciwny wszelkiej współpracy z komunistami (reprezentowany m.in. przez T. Arciszewskiego, J. Kwapińskiego i K. Pużaka) nie włączył się do legalnego życia politycznego po ustaniu działań wojennych, wybierając emigrację (w tym i wewnętrzną). Drugi nurt, reprezentowany głównie przez Z. Żurawskiego i Z. Zarembę, ostatecznie wszedł w II połowie 1945 r. w struktury legalnej PPS upatrując w tym posunięciu jedynej możliwości zapobieżenia dominacji PPR w życiu kraju. Natomiast trzeci nurt, tzw. „jednolitofrontowy”, opowiedział się za podjęciem współpracy z komunistami (m.in. E. Osóbka-Morawski, S. Szwalbe i S. Matuszewski) czego wyrazem była jego obecność w KRN od samego jej początku. Nurt ten określał myśl programową legalnej (tzw. „lubelskiej”) PPS do połowy 1945 r. Natomiast po tej dacie oficjalna polska myśl socjalistyczna była najczęściej efektem pewnego kompromisu pomiędzy nurtem drugim i trzecim w PPS lub przejawem uzyskania czasowej przewagi przez jeden z nich. W końcu 1947 r. w wyniku podjęcia działań represyjnych zdecydowaną przewagę w PPS uzyskał nurt prokomunistyczny, który określał myśl programową socjalistów do czasu ich zjednoczenia z komunistami co zapoczątkowało istnienie PZPR. Nakreślone etapy kształtowania się myśli programowej powojennej PPS odnoszą się również do stanowiska tej partii w sprawie współpracy z PPR i innymi legalnymi ugrupowaniami na gruncie frontu narodowego¹.

Budowę legalnych struktur PPS w 1944 r. kierowali działacze związani z PPS-Lewicą i RPPS, którzy byli zwolennikami zbliżenia i współpracy z komunistami. Oni także wywierali zasadniczy wpływ na myśl programową, tzw. „odrodzonej” PPS zwłaszcza w okresie do połowy 1945 r. Przejawem tego wpływu były ustalenia podjęte podczas konferencji jaka odbyła się 10 i 11 września 1944 r. w Lublinie. Z uwagi na konstytucyjny dla PPS charakter, konferencja ta została później uznana za XXV kongres tej partii. W przyjętej „Rezolucji politycznej” PPS formalnie zaakceptowała udział swej reprezentacji w KRN i TRJN oraz poparła dokonujące się przemiany w życiu kraju.

¹ Front narodowy tworzony przez PPR, był odgórnie organizowanym ruchem społeczno-politycznym skupiającym ugrupowania i siły społeczne skłonne uznać dyktaturę partii komunistycznej i jej program polityczny. Bezpośrednim zaś celem frontu narodowego było formowanie w latach II wojny światowej proradzieckiego ośrodka politycznego wywierającego wpływ na politykę władz państwa podziemnego. Po utworzeniu Krajowej Rady Narodowej wymieniony front stał się ruchem organizującym społeczne poparcie dla rządów komunistycznych, tworząc jednocześnie pozory ich koalicyjnego charakteru.

Konferencja (Kongres) udzieliła także poparcia dla pepeerowskiej idei frontu narodowego uznając ją za ważny instrument umożliwiający osiągnięcie „(...) *jedności świata pracy, jedności wszystkich demokratycznych sił społeczeństwa polskiego* (...)”². Jedność tą potraktowano jako konieczny warunek ostatecznego zwycięstwa hitlerystów i zbudowania „(...) *silnej, niepodległej, demokratycznej Polski*”. Konferencja nadała priorytetowy charakter stosunkom PPS z PPR, co znalazło odzwierciedlenie w specjalnej uchwale „*W sprawie współpracy z innymi partiami*”³. Uznano w niej PPR za organizację „bratnią”, z którą socjaliści będą współdziałali. Uchwała nie określała jednak warunków i zasad współpracy socjalistów z innymi ugrupowaniami. Wspomina tylko, iż Stronnictwo Ludowe, PPS, PPR i Stronnictwo Demokratyczne winny współpracować „ściśle i lojalnie”.

Tworzenie „Odrodzonej” PPS uległo pewnemu przyspieszeniu w pierwszych miesiącach 1945 r., kiedy zaczęli zgłaszać do niej akces niektórzy znani działacze przedwojennej PPS. Pozwalało to uwiarygodnić się i pozyskiwać nowych członków, co było niezwykle ważne dla kierownictwa „Odrodzonej” PPS, izolowanego przez działaczy WRN. Oprócz ewidentnych korzyści proces rozbudowy szeregów stawał się także źródłem wewnętrznych konfliktów. Wielu działaczy zgłaszających akces do PPS, chociaż akceptowało współdziałanie tej partii z PPR to jednak sprzeciwiało się zasadom na jakich się ona opiera. Pierwszy konflikt na tym gruncie ujawnił się w lutym 1945 r. na posiedzeniu Tymczasowej Rady Naczelnej. Zarysowały się na nim dwa wyraźne stanowiska. Pierwsze, wówczas dominujące w szeregach PPS, reprezentowane przez m.in. S. Matuszewskiego, H. Świątkowskiego i E. Osóbkę-Morawskiego opowiadało się za ścisłą współpracą z PPR w wyznaczonych przez nią granicach. Natomiast stanowisko drugie wyrażane wtedy przede wszystkim przez B. Drobnera i A. Kuryłowicza przeciwne było odcięciu się od dotychczasowych tradycji ruchu socjalistycznego. Opowiedziało się ono za zwiększeniem samodzielności PPS i ułożeniu stosunków z komunistami na zasadzie partnerskiej, a nie podporządkowania⁴.

Konflikt na tle miejsca PPS w życiu politycznym kraju i zasad współpracy w ramach frontu narodowego nasilił się w drugiej połowie 1945 r. Było to skutkiem ujawnienia się wielu działaczy i akcesu niektórych z nich do PPS, co wyraźnie wzmacniało orientację na zwiększenie podmiotowości politycznej tego ugrupowania. Chociaż starano się uniemożliwić przejście PPS przez działaczy PPS-WRN (w lipcu 1945 r. uległa ona samorozwiązaniu) drogą indywidualnych przyjęć nowych członków to jednak wpływ niezależnych działaczy socjalistycznych na oblicze partii stawał się wyraźny. Potwierdzają to rezultaty XXVI Kongresu PPS odbytego w Warszawie w dniach 29 czerwca - 1 lipca 1945 r.

XXVI Kongres PPS zaakceptował udział partii w TRJN i poparł dokonujące się w Polsce przemiany. Jednocześnie uczestnicy kongresu nieśmiało wskazali na potrzebę zwiększenia roli socjalistów w życiu kraju. W projekcie programu PPS, nad którym Kongres debatował, chociaż do jego przyjęcia nie doszło, podkreślano zna-

² Rezolucja polityczna Konferencji PPS (XXV Kongresu) w Lublinie z dnia 11 września 1944 r., w: *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878 - 1986*, red. naukowa M. Kołomejczyka i B. Syzka, Warszawa 1986, s. 359 - 361.

³ *W sprawie współdziałania z innymi partiami, Uchwała Konferencji (XXV Kongresu) PPS w Lublinie z dnia 11 września 1944 r.*, w: *Tamże*, s. 361 - 362.

⁴ J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892 -1948*, Warszawa 1983, s. 448 - 449.

czenie współpartnerstwa na płaszczyźnie frontu narodowego. Współdziałanie zaś PPS i PPR nie powinno mieć „(...) *nic wspólnego z supremacją czy podporządkowaniem się jednej z partii*”⁵. Od XXVI Kongresu PPS jej liderzy przestali podkreślać kierowniczą rolę PPR w życiu kraju. Rzecznikami zwiększenia politycznej roli partii socjalistycznej stał się jej nurt skupiony wokół m.in. Drobnera, Kuryłowicza i Pragierowej (latem 1945 r. na pozycje tego nurtu starał się przejść E. Osóbka-Morawski). Opowiadali się oni za rozbudową szeregów partyjnych oraz za objęciem przywództwa w budowie socjalizmu przez klasę robotniczą, a nie przez jedną tylko partię. Współpraca socjalistów z PPR i innymi ugrupowaniami w ramach frontu narodowego stała się zatem zarzewiem wewnętrznego konfliktu w PPS. Nie zagrażał on jednak jednoci partii ponieważ socjalistów łączyła zgoda w sprawie innych podstawowych zagadnień programowych, tj. ustroju i granic Polski, reform społeczno-ekonomicznych, oświaty i innych. Socjaliści skupieni w PPS zdawali sobie bowiem sprawę z realiów geopolitycznych w jakich znalazła się Polska i faktu, iż komuniści nie zezwolą na legalną działalność drugiej partii socjalistycznej⁶. Obydwa nurty w PPS nie negowały zatem idei frontu narodowego i współpracy z PPR, lecz różniły się tylko w sprawie zasad i mechanizmów tej współpracy. Wobec wyżej zarysowanego konfliktu, w szeregach PPS wykształciła się grupa działaczy zajmujących stanowisko pośrednie, centrowe, której wpływ na dalsze losy partii umacniał się. Czołowym reprezentantem „centrum” w PPS stał się J. Cyrankiewicz. Objął on na XXVI Kongresie po Matuszewskim funkcję sekretarza generalnego CKW i wywierał decydujący wpływ na losy PPS do końca jej istnienia. Grupa „centrum” wyróżniała się dobrym instynktem politycznym i „elastycznością” w przystosowaniu się do ówczesnej sytuacji w Polsce, która była determinowana przez politykę PPR.

Przemiany w bazie członkowskiej PPS, a szczególnie napływ w jej szeregi działaczy socjalistycznych z okresu międzywojennego wywierał znaczny wpływ na rozwój polskiej myśli socjalistycznej. Rozwój ten był powodem zadowolenia jak i niepokoju wśród działaczy socjalistycznych. Z jednej strony umacniał tożsamość ideowo-programową i zwiększał atrakcyjność partii socjalistycznej, natomiast z drugiej przyczyniał się do zauważalnych różnic programowych między PPS i PPR. Dotyczyły one m.in. istoty i zakresu uspołecznienia gospodarki, sposobów jej zarządzania, roli samorządów w życiu społecznym i charakteru ustroju politycznego⁷.

Dalsze pogłębianie się tych różnic musiało niepokoić kierownictwo PPR zwłaszcza, że zbliżały one socjalistów do PSL. Groźba zbliżenia PPS - PSL musiałaby doprowadzić do upadku idei frontu narodowego i skłonić PPR do walki o władzę tylko przy użyciu siły. Władze PPS, zdając sobie sprawę z takiej możliwości rozwoju sytuacji starały się podkreślać ścisłą współpracę z komunistami. Dlatego też w listopadzie 1945 r. Rada Naczelna PPS wystąpiła z propozycją stworzenia bloku wyborczego wszystkich ugrupowań tworzących TRJN⁸, a potem zabiegała o włączenie doń PSL i SP co było zgodne wówczas z oczekiwaniami PPR.

⁵ *Projekt Programu Polskiej Partii Socjalistycznej*, w: *Materiały źródłowe do historii Polski Ludowej*, Część I, wyboru dokonali K. Robakowski i M. Żurowski, Poznań 1982, s. 87 - 93.

⁶ B. Barnaszewski, *Polityka PPR wobec zalegalizowanych partii i stronnictw*, Warszawa 1996, s. 81.

⁷ K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943 - 1948*, Poznań 1990, s. 164 - 165.

⁸ *Uchwała Rady Naczelnej PPS*, w: *Dokumenty programowe...*, wyd. cyt., s. 375.

Sprzeczności między komunistami a socjalistami gwałtownie zaostriżyły się latem 1946 r. Kampania polityczna poprzedzająca referendum wykazała dążenie PPR do wyeliminowania PSL i S. Mikołajczyka z życia politycznego, czemu sprzeciwiała się PPS. Obawiała się ona zdominowania, po usunięciu opozycji, polskiej sceny politycznej przez komunistów. Ponadto socjaliści uznali, iż referendum wykazało dużą popularność PPS w społeczeństwie i wysunęli żądanie odpowiedniego zwiększenia roli ich partii w życiu państwa⁹. E. Osóbka-Morawski wskazywał nawet na potrzebę wyciągnięcia ręki po „sztandar jedności narodu” i stwierdzał: „*jeżeli można u nas mówić o partii przodującej to jest nią PPS*”. J. Cyrankiewicz zaś na posiedzeniu Rady Naczelnej w dniu 25 sierpnia 1946 r. zaznaczył, iż władza „*nie może być zdominowana tylko przez jedną partię*”¹⁰.

Komuniści nie zmięli jednak do uznania PPS za równego partnera, ale wobec groźby zawężenia bazy społecznej swej władzy uaktywnili prokomunistyczną grupę w PPS na czele z S. Matuszewskim¹¹. Grupa ta zaatakowała kierownictwo PPS za jej ugodową politykę w stosunku do WRN i PSL oraz za aspiracje do niezależności i równorzędności. Rozłamowa działalność wymienionej grupy chociaż nie spowodowała zmiany kierownictwa i jego polityki, to jednak odebrana została jako ostrzeżenie i przyczyniła się do rezygnacji z aspiracji niektórych działaczy socjalistycznych. W związku z tym Rada Naczelna odcięła się od dążeń nurtu niezależnego i poparła dalszy sojusz z PPR. Umożliwiło to oficjalne utworzenie 26 września 1946 r. bloku wyborczego tzw. stronnictw demokratycznych z udziałem PPS, PPR, SL i SD. Skłonność do ustępstw, choć wymuszona, stanowiła dowód z jednej strony realizmu politycznego kierownictwa PPS, a z drugiej uległości wobec dominacji PPR. Potwierdził to S. Szwalbe, który na zebraniu aktywu PPS w Łodzi 13 października 1946 stwierdził: „*Nie wykluczamy, że gdyby PPS szła odrębnie do wyborów, mogłaby uzyskać więcej mandatów. Ale interes partii, interes kraju, realizm polityczny, wymogi walki z reakcją każą nam iść w bloku*”¹².

Kolejnym efektem kryzysu wewnętrznego w PPS była zgoda CKW PPS na zawarcie umowy o jedności działania z PPR. Umowa chociaż mówiła o samodzielności, niezależności i równorzędności obu partii była przede wszystkim sukcesem komunistów, którzy uzyskali zgodę PPS na perspektywiczne „(...) *osiągnięcie pełnej jedności organicznej partii robotniczych*”¹³. Kurs na zjednoczenie obu partii miał w opinii komunistów ostatecznie wyeliminować niepewnego sojusznika, zaś tempo i moment zjednoczenia uzależnione było od siły niezależnego skrzydła PPS.

Po wyborach do Sejmu Ustawodawczego i likwidacji resztek opozycji, komuniści zwiększyli nacisk na PPS w celu wymuszenia eliminacji z jej szeregów działaczy negujących prawo PPR do dominacji w życiu Polski. Nalegania nasilały się w miarę rozwoju w PPS koncepcji programowych czasami zasadniczo odmiennych od zapartywan komunistów. Rozwój socjalistycznej myśli programowej wynikał z przekonania o zakończeniu wraz z wyborami etapu walki o władzę i konieczności przystąpienia do urzeczywistnienia idei socjalistycznych. Miał się on łączyć m.in. z rozwojem

⁹ K. Kersten, wyd. cyt., s. 259 - 261.

¹⁰ Cytat za: tamże.

¹¹ Tamże, s. 264.

¹² Cytat za: tamże, s. 270.

¹³ Zob. szerzej: tamże, s. 288.

swobód obywatelskich, ograniczeniem represji i wzrostem demokracji przez rozwój samorządności, itp. Gwarancją tego typu przemian, w opinii socjalistów, miała być partnerska współpraca PPR i PPS na forum Sejmu¹⁴.

Przedstawienie przez PPS konkurencyjnego w stosunku do PPR programu było – jak twierdzi K. Kersten – przejawem walki między dwoma modelami socjalizmu: demokratycznym, opartym na samorządzie społecznym i totalitarnym, w którym społeczeństwo miało być pozbawione podmiotowości. Ze względu na społeczną atrakcyjność programu, PPS stawiała się groźnym konkurentem dla komunistów. Skłoniło to ich do przyspieszenia kursu na zjednoczenie obu partii co postanowiono na posiedzeniu KC PPR w kwietniu 1947 r. Skutki polityki PPR były w szeregach PPS wręcz odwrotne do zamierzonych. Umocniła się w nich tendencja do obrony niezależności¹⁵. W sytuacji zaostrzającego się konfliktu kierownictwo PPR odwołało się do represji wobec niezależnych działaczy socjalistycznych (aresztowano w maju 1947 r. m.in. K. Pużaka i L. Cohna) oraz zainicjowało ogólnopolską akcję ograniczenia ich politycznego zaplecza (tzw. „bitwa o handel”, czystki personalne w ruchu zawodowym, itp.)¹⁶. Uaktywniono ponownie także prokomunistyczne skrzydło w PPS na czele z S. Matuszewskim, które wznowiło rozłamową działalność.

Do konfrontacji doszło na posiedzeniu Rady Naczelnej PPS w dniu 30 czerwca 1947 r. Grupa broniąca pepeesowskiej koncepcji socjalizmu, skłonna była uznać potrzebę zjednoczenia obu partii robotniczych ale pod warunkiem, że nowa partia będzie syntezą „komunistycznego rewolucjonizmu” i „pepeesowskiego demokratyzmu”. Stanowisko to zostało zaatakowane przez prokomunistyczny nurt w PPS. Poparcie jakie uzyskał ten nurt ze strony grupy centrowej na czele z J. Cyrankiewiczem, A. Rapackim i H. Jabłońskim, oznaczało w efekcie rezygnację PPS z chęci odgrywania równorzędnej roli z PPR i przyjęcia pepeesowskiej wizji socjalizmu jako warunku zjednoczenia¹⁷. W przyjętej uchwale Rada Naczelna wezwała do oczyszczenia szeregów PPS z „(...) grup i ośrodków dyrygowanych bezpośrednio przez wuerenowskich renegatów socjalizmu”¹⁸.

Wspomniane posiedzenie Rady Naczelnej PPS dokonało zwrotu w myśli programowej i w praktyce politycznej partii. Zapoczątkowało proces usuwania działaczy niezależnych, którego szczytowe momenty przypadają na listopad 1947 r. i wrzesień - październik 1948 r. Działania takie były zgodne z interesami PPR, która w chwili zjednoczenia ruchu robotniczego pragnęła dominować pod każdym względem nad PPS.

Ostateczna zgoda socjalistów na zjednoczenie nastąpiła 10 marca 1948 r. i była efektem presji komunistów. Zgoda kierownictwa PPS była podjęta wbrew ustaleniom odbytego w grudniu XXVII Kongresu, który chociaż poparł politykę weryfikacji bazy członkowskiej i dążenie do zjednoczenia to jednak postulował odłożenie tego zadania w czasie¹⁹. Był to niewątpliwie przejaw gry kierownictwa PPS zmierzającego

¹⁴ Zob. szerzej: J. Tomicki, wyd. cyt., s. 478 - 488.

¹⁵ K. Kersten, wyd. cyt., s. 326.

¹⁶ Zob. szerzej: A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski. Polska Ludowa 1944 - 1989*, Poznań 1992, s. 156 - 160.

¹⁷ W. Roszkowski (A. Albert.), *Historia Polski 1914 - 1990*, Warszawa 1991, s. 182.

¹⁸ *Uchwała Rady Naczelnej PPS z dnia 30 czerwca 1947 r.*, w: *Dokumenty programowe...*, wyd. cyt., s. 387 - 391.

¹⁹ Zob. szerzej: *Rezolucja Polityczna XXVII Kongresu PPS*, w: *Dokumenty programowe ...*, wyd. cyt., s. 393.

do ocalenia tożsamości partii. Po części zwolennikiem tego był także W. Gomułka. Nie chciał on wchłonięcia PPS przez PPR lecz zjednoczenia, chociaż na nierównych warunkach to jednak bez przekreślenia wszystkich tradycji ruchu socjalistycznego. Gomułka dał temu wyraz na czerwcowym plenum KC PPR. Jednak zwrot w polityce PPR przesądzony rezultatami plenum sierpniowo-wrześniowego tej partii ostatecznie zadecydował o warunkach zjednoczenia. Kierownictwo PPS obezwładnione i zastraszone aresztowaniami i innymi szykanami w końcu września 1948 r. odcięło się od programu i przeszłości swej partii. Krytykowano wszelkie przejawy dążenia do samodzielności i niezależności tłumacząc jej brak zrozumieniem dla roli partii komunistycznej w budowie socjalizmu. W październiku i listopadzie pod zarzutem dywersji i „szkodnictwa politycznego” usunięto z PPS 82 tysiące członków. Z ok. 750 tys. członków w końcu 1947 r. do grudnia 1948 r. zostało 513 tys. Były to wymuszone z zewnątrz przejawy samounicestwienia partii²⁰.

Polityka ograniczania wpływów PPS wsparta represjami wobec niezależnych działaczy socjalistycznych sprawiła, że partia ta została rozbita ideowo i organizacyjnie. Zjednoczenie, które w rzeczywistości było wchłonięciem, dokonało się zatem według kryteriów narzucanych przez komunistów. Powstała PZPR była partią typu leninowskiego i jej działalność nie miała nigdy większego związku z demokratycznym socjalizmem postulowanym przez niezależnych działaczy socjalistycznych.

Tzw. „Odrodzona” PPS wraz z powstaniem przyjęła założenie trwałej współpracy z komunistami jako konieczność wynikająca z międzynarodowego układu i do końca swego istnienia nigdy tej współpracy nie negowała. Nigdy też jej polityka nie przechyliła się na stronę wyraźnej opozycji. Będąc przeciwnikiem represji popierała peperowską koncepcję frontu narodowego. W centrum uwagi jej myśli politycznej była głównie sprawa jednolitego frontu z PPR. Nie zajmowała się raczej kwestiami współpracy z SL i SD, prawdopodobnie traktując je jako siły niesamodzielne. W miarę możliwości starała się chronić prawo do istnienia dla legalnej opozycji (zwłaszcza przed referendum), ale kiedy ta odrzuciła współpracę na bazie frontu narodowego, PPS poparła PPR. Kierownictwo PPS w większości bowiem rozumiało, iż komuniści dążący do dyktatury byli skłonni (do 1948 r.) zaakceptować tylko niewielki obszar swobód politycznych i to w granicach frontu narodowego. Wszystkie siły pozostające poza tym obszarem nie mogły po wojnie wznowić legalnej działalności (np. ruch narodowy) i skazane były na unicestwienie. Większość działaczy socjalistycznych godziła się na udział w PPS i froncie narodowym z nadzieją, iż uchroni to w jakiejś mierze Polskę przed sowietyzacją i narzuceniem jej radzieckiego modelu władzy. Nadzieje te jednak nie spełniły się, ponieważ PZPR proklamowała budowę socjalizmu w oparciu o model radziecki.

²⁰ K. Kersten, wyd. cyt., s. 398 - 400.